

УДК 378.4

Ю.Ю.ГРИЦА (аспірант)Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук
України, Київ

E-mail: gryzay@mail.ru

ГЕНЕАЛОГІЯ ІСТОРИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Історичній свідомості як складовій частині суспільної свідомості притаманні генеалогічні інваріанти свідомості взагалі й суспільної свідомості зокрема. Разом з тим історична свідомість володіє низкою оригінальних особливостей і факторів становлення. Важливим і актуальним дослідницьким завданням сучасної філософії історії є понятійне розмежування історичного знання, пізнання, розуміння та інтерпретації. Ключового значення набуває розгляд ціннісного аспекту історії, колізій об'єктивної фактичності та суб'єктивного значення.

Ключові слова: свідомість, суспільна свідомість, історична свідомість, теоретична свідомість, філософія історії.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасна соціокультурна ситуація актуалізує проблему сенсу історії, її спрямованості. На початку ХХ століття індивід і суспільство змушені істотно переглянути сам феномен історії, аби усвідомити світопорядок нашого часу, його виклики, небезпеки і проблеми. Динамізм соціальних процесів, складність завдань, що вирішуються сучасним суспільством, негативні тенденції на рівні духовного розвитку, інтенсифікація міжнаціональних конфліктів – всі ці явища істотно загострюють аспект як історії людства, так і перспектив його розвитку. Віддзеркалюючи соціальну й історичну ідентичність людини і людства, історична свідомість на кожному етапі свого розвитку характеризує певну стадію генезису людської культури.

Додаткової актуальності дослідженням історичної свідомості додає переорієнтація самого історичного пізнання, відмова від одностороннього зосередження на соціально-економічних факторах буття. Формується новий ідеал історичного знання, який орієнтує на єдність в осягненні матеріальної і духовної сторін історичного процесу. Незважаючи на значну увагу, яка приділяється дослідженню історичної свідомості в соціальній філософії, недостатньо розробленими залишилися деякі важливі проблеми, які потребують наукового аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженню історичної свідомості присвячено десятки і сотні наукових праць таких відомих вчених – істориків, філософів, культурологів, соціологів як Й. Гердер і Є. Гібон, Л. Ранке і Т. Карлейль, О. Шпенглер і П. Сорокін, М. Вебер і М. Блок, Б. Кроче і Б. Рассел, К. Поппер і Р. Колінгвуд, М. Корнфорт і К. Ясперс.

Ряд цікавих сюжетів з цієї проблематики зустрічаються в працях К. Маркса і Ф. Енгельса. Довгий час саме їх розуміння суті і змісту історичної

свідомості, як суспільної свідомості взагалі, було домінуючим у радянській філософській літературі. В загальних характеристиках багато в чому цей підхід працює і понині. Одночасно, враховуючи сучасні наукові розвідки в галузі філософії та інших суспільних наук, в літературі все більш широко утверджується підхід, де розгляду історичної свідомості не лише як відображення історичного буття, а як більш-менш самостійного феномену, який з одного боку, відтворює (презентує) історичну дійсність, з другого – є її спонукаючим чинником, що існує, як писав І. Кант, апріорним по відношенню до дійсності чином. Саме в такому ключі розглядали історичну свідомість класики української історичної науки М. Аркас, В. Винниченко, М. Грушевський, В. Дорошенко, М. Драгоманов, Д. Донцов, В. Липинський, Н. Полонська-Василенко та інші. Серед сучасних українських дослідників, які тією чи іншою мірою торкались зазначеної проблеми, слід назвати перш за все таких вчених, як: В. Андрущенко, В. Бакіров, І. Бойченко, А. Горак, Л. Губерський, В. Вашкевич, В. Кульчицький, В. Кремень, С. Кримський, І. Курас, А. Лой, В. Литвин, М. Михальченко, М. Мокляк, Л. Нагорна, І. Надольний, В. Пазенок, М. Попович, Ф. Рудич, В. Смолій, Д. Табачник, В. Ткаченко, Ю. Шаповал, В. Шинкарук, Л. Шкляр, Н. Яковенко, Т. Ящук та інші.

Основна мета дослідження полягає у виявленні субстанційних особливостей історичної свідомості як предмета соціально-філософського пізнання, у методологічному аналізі історичної свідомості; у розгляді сутності, змісту, структури, логічної організації, принципів побудови, способів існування історичної свідомості.

Виклад основного матеріалу. Свідомість – це унікальна, притаманна лише людині форма відображення, спосіб ставлення до світу і до себе. Вона є перетворенням об'єктивного змісту предмета в суб'єктивний зміст духовного життя, суб'єктивним образом світу, котрий відповідає характеру і змісту діяльності індивіда. Оскільки людина здійснює зв'язок зі світом у трьох формах – практичній, пізнавальній та духовно-практичній, то свідомість як атрибут *homo sapiens* не можна ототожнювати лише зі знанням, із процесом пізнання та мисленням: за своєю сутністю вона є здатністю людини не лише пізнавати, а й усвідомлювати дійсність, наповнювати її сенсом і суб'єктивним значенням, порівнювати знання з цілями власного існування, оцінювати дійсність та перспективи її еволюціонування, усвідомлювати свої вчинки та їхні наслідки [1, с. 112].

Отже, з одного боку, свідомість є формою об'єктивного відображення, пізнання дійсності, результатом чого є отримання знань, а з іншого боку, вона містить суб'єктивне ставлення людини до дійсності, її оцінку, усвідомлення свого знання і себе. Мета духовно-практичного, ціннісного ставлення до світу полягає в осягненні логіки й сенсу буття, міри відповідності об'єктивної дійсності суб'єктивним інтересам і потребам. Якщо пізнавальна діяльність потребує лише засвоєння знання і дотримання логічних схем оперування ним, то духовне ставлення до світу і його усвідомлення вимагають особистих зусиль, роздумів і переживання. Одним

з найбільш значущих внесків Карла Маркса у соціальну теорію вважається виокремлення ним із буття взагалі суспільного буття, а із свідомості взагалі – суспільної свідомості, котра є сукупністю (лабіринтом – за висловом М. Мамардашвілі) ідей, теорій, традицій, поглядів, уявлень, почуттів, вірувань, емоцій і настроїв людей, у яких віддзеркалюються природа, матеріальне життя суспільства і система суспільних відносин у цілому. Дисциплінарне покликання філософії полягає в тому, щоб генеалогічно і причинно-наслідково оголити структуру суспільної свідомості, виокремити та ієрархізувати її рівні, визначити, які з його характеристик і значущих властивостей відносяться до тих чи інших часових відтинків. Це дозволить з'ясувати, наскільки глибоко в історії і в ментальності вкорінені визначальні особливості свідомості, а відтак – і відповідні підстави кризи ідентичності як найповнішого відображення кризи свідомості. Відображення суспільного буття засобом суспільної свідомості відбувається у триєдиному взаємозумовленому процесі: пізнання, розуміння та творення [5, с. 102]. Його не слід сприймати механістично – лише як віддзеркалення, фотографування чи сприйняття. Механізм відображення людиною дійсності схожий на віддзеркалення, але не зводиться до нього, оскільки він є творенням суб'єктивного образу, а не звичайним заломленням світла. Суспільна свідомість не лише віддзеркалює буття, а й сприяє його генезису, становленню, переформатуванню. За цю функцію відповідає механізм випереджаючого відображення свідомості.

Попри відображення суспільного буття, суспільна свідомість залишається його органічною складовою частиною. Це цілком об'єктивно і закономірно з історичної та генеалогічної точок зору: суспільна свідомість виникла в неподільній єдності із суспільною формою буття, де-факто засвідчивши його появу. Вона можлива лише як продукт соціальних відносин, є сукупністю ідей, теорій, поглядів, уявлень, вірувань, емоцій та настроїв людей, у яких віддзеркалюються матеріальне буття соціуму і вся система суспільних відносин. Між іншим, суспільство як явище також конститується лише тоді, коли формуються його основні елементи – зокрема, суспільна свідомість. За її відсутності соціум не зміг би ні виникнути, ні розвиватися.

За відсутності суспільної свідомості соціум не може розвиватися, оскільки його функціонування відбувається в двох форматах: як відображення і як активно-творчий процес. Власне, сутність свідомості якраз і полягає в тому, що вона відображає суспільне буття лише за умови одночасного його активно-творчого перетворення. Будучи відносно самостійною, суспільна свідомість може випереджати суспільне буття або відставати в розвитку від нього. Наприклад, ідея використання фотоефекту була задокументована ще за 125 років до того, як Луї Жак Дагер детально виклав процедуру фотографування, а от ідея практичного використання радіохвиль – навпаки – набула практичного втілення лише через 35 років після їхнього відкриття. Перелік подібних прикладів може зайняти декілька аркушів. Зрештою, суспільна свідомість не лише відображає суспільне

Генеалогія історичної свідомості

життя, а й активно сприяє його перетворенню, становленню в певному конкретно-історичному форматі. Як влучно зауважив Ульріх Бек, виразна особливість суспільства ризику полягає в тому, що в ньому свідомість визначає буття. Це зауваження в повній мірі стосується сучасної України як соціуму, що перебуває у фазі активних трансформаційних перетворень. Більше того: якщо суспільна свідомість є відносно самостійною стосовно до суспільного буття, то уявити ситуацію, за якої суспільне буття набуває ознак відносно самостійності щодо суспільної свідомості, практично неможливо, оскільки це – результат абстрагованого від буттєвих реалій споглядального конструювання, дискредитованого відсутністю смислу, ідеалів, мети, імперативів, цінностей та інших атрибутів питомо людської форми самоздійснення і світоперетворення.

Повсякденна свідомість – це еволюційно та функціонально початковий рівень (тип) суспільної свідомості, його невід’ємна складова частина і підсистема. Вона віддзеркалює очевидні, наочні, узвичаєні відносини між людьми та навколишнім світом. Повсякденна практика дозволяє встановлювати на емпіричному рівні окремі причинно-наслідкові зв’язки між явищами, вибудовувати деякі висновки, вводити нові поняття, констатувати певні вердикти. Однак у форматі повсякденної свідомості неможливо глибоко проникнути в сутність речей і явищ, піднятися до глибоких теоретичних обґрунтувань і узагальнень. Якщо на науково-ідеологічному рівні здійснюється доволі виразне віддзеркалення суспільної дійсності, то на повсякденно-психологічному шаблі осягненню соціального буття притаманна змістовна аморфність. З розвитком суспільства виникає потреба в якомога глибших узагальненнях, ніж це може запропонувати повсякденний рівень суспільної свідомості. Так попит підштовхує до забезпечення адекватної пропозиції: на основі повсякденної свідомості виникає свідомість теоретична, котра скеровує увагу людей на відображення сутності явищ природи й суспільства, спонукаючи до більш адекватного і вичерпного аналізу [2, с. 14-15].

Суверенізація повсякденного та теоретичного рівнів знання і суспільної свідомості має тривалу історію. Зокрема, в античній культурі така онтологічна сепаратизація розглядалася крізь призму відмінностей думки та знання. У філософії Нового часу ця світоглядна проблема набула ознак несумісності теоретичних форм свідомості та здорового глузду. Розмежовуючи теоретичний та практичний розум, Імануїл Кант навів виразний наочний приклад: сокира цілком придатна для обробки дерева, але для гравірування міді та виготовлення ювелірних виробів потрібен інший інструментарій. Теоретичний рівень суспільної свідомості покликаний відображати суспільне буття. Він характеризується двома істотними особливостями – науковим відображенням та рафінованою свідомістю, відсутністю дифузно-еклектичних поєднань. Теоретичний рівень суспільної свідомості включає два компоненти: науку та ідеологію. Якщо наука є сферою людської діяльності, котра генерує і теоретично систематизує об’єктивне знання про дійсність, то специфіка ідеології полягає в

Грица Ю.Ю., 2013

пропозиційному оформленні світоглядно-телеологічних пріоритетів.

У реальному житті теоретична та повсякденна свідомість тісно переплетені, однак для філософського аналізу ці формати необхідно виокремити і подати в «чистому», ізольованому від випадковостей та неістотних домішок вигляді. Попри тісну взаємодію, теоретична та повсякденна свідомість не заміщають одна одну: хоча теоретична свідомість спроможна істотно відозмінювати і модифікувати свідомість повсякденну, однак, незалежно від інтенсивності розвитку теоретичного знання, повсякденна свідомість завжди буде необхідною як «безпосередня» свідомість, як впевненість, а не істина. Це пояснює, чому повсякденна свідомість містить велику кількість квазінаукових і навіть хибних інтерпретацій, які, однак, вважаються «очевидними». Повсякденна свідомість змальовує дійсність на підставі індивідуального емпіричного досвіду і традиційно сформованих ідей, звичаїв та стереотипів. По суті, такий тип споглядання є різновидом не логічного, а інтуїтивно-образного мислення, в якому домінують почуття та емоції, виражені в різноманітних символах, асоціаціях, метафорах та інших способах вираження думки. Окрім раціональних оцінок, на цьому рівні широко представлені невідрефлектовані та ірраціональні уявлення. Власне, такий тип мислення породжує різноманітні міфи, утопії, віровчення та інші нетеоретичні форми уявлень про навколишній світ і місце в ньому людини.

Повсякденне буття являє собою деяку реальність, котра має для індивідів статус самоочевидного, бо тут-і-тепер повсякденності вважається вирішальним аргументом на користь її нібито достовірності та реалізму. Повсякденне знання зумовлене і сформоване на підставі повсякденного буття людей. Воно надає людині можливість орієнтуватися в навколишньому світі, використовуючи найпростіші знаряддя праці, природні явища та норми взаємин у суспільстві. Вираженням повсякденної свідомості є тривіальний здоровий глузд, з позицій якого можна оцінювати як події соціальної дійсності, так і явища природи. Безперечно, такі оцінки виявляються адекватними не завжди, бо здоровий глузд позначений істотними досвідно-емпіричними обмеженнями. Наука покликана формувати цілісну і достовірну систему уявлень про дійсність. Основним механізмом реалізації такої мети є теоретичне пізнання, котре прагне схематично відобразити першовитоки і форми розвитку предмета дослідження. Наукова теорія прагне вибудувати насамперед логічну (нормативну, типологічну і прогностичну) модель. Конкретні версії історії легітимізуються на підставі конвенційності, котра передбачає згоду вчених на їх використання в конкретному значенні. Не випадково Джеймс Ганнел зауважив, що «оперування будь-яким аспектом суспільно-політичної дійсності відбувається в результаті конвенційних угод» [6, с. 43].

Упродовж кількох десятиліть не втрачає популярності класифікація теорій Петера Штомпки, згідно з якою структуризацію концептуального масиву науки доцільно здійснювати за такими функціонально-критеріальними ознаками: теорії пояснюючі (спрямовані на творення

Генеалогія історичної свідомості

генералізуючих інтерпретаційних моделей з метою з'ясування, хто ми, звідки й куди прямуємо), теорії евристичні (зосереджені на продукуванні релевантних моделей, підходів, принципів і положень), теорії аналітичні (скеровані на вдосконалення концептуальних та аргументаційних інструментів), теорії екзегетичні (акцентовані на систематизацію, реконструкцію та критику наявних концепцій). Теоретико-концептуалізоване витлумачення історії має справу з великою кількістю «теорій середнього рівня», які ніяк не перейдуть у фазу якісної ефективності, тому за деревами часткових аспектів і факторів не дозволяють розгледіти інтегральну (трансчасову і наскрізну з точки зору функціонування соціального простору) логіку й закономірність історичної буттєвості. Відтак, виникає очевидна потреба побудови ґрунтовної теорії універсального рівня, яка виявиться спроможною звести до спільного знаменника різновеликі дробі історичної системності, ієрархії, субординації, послідовності, наступності, логіки та закономірностей розвитку, критеріїв, факторів тощо. У процесі історичного розвитку також структурно викристалізувалися форми суспільної свідомості, котрі репрезентують різні способи людського буття. До таких форм належать мораль, мистецтво, релігія, наука, філософія, правосвідомість та політична свідомість. Втім, наведене структурування є доволі умовним, бо форми та рівні суспільної свідомості перебувають у перманентному становленні, взаємодії, взаємовпливах, що робить статику схематизму з наукової точки зору некоректною, а з дослідницької - неефективною. Форми суспільної свідомості – це різні способи духовного освоєння дійсності. Не випадково В. Дільтей відрекомендував їх «формами об'єктивації духу». Деколи можна натрапити на твердження, що термін форми застарів і підлягає заміні поняттями вид або сфера суспільної свідомості, однак у контексті понятійного інструментарію соціальної філософії такі понятійні конструкти все ще залишаються ненормативними. Упродовж попередньої чверті століття здійснена в радянські часи канонізація семи форм суспільної свідомості була піддана обґрунтованій критиці, суть якої полягає насамперед у тому, що оскільки істотних способів людського буття значно більше семи, то нема підстав для обмеження саме цією кількістю переліку легітимних форм суспільної свідомості. Більше того: оскільки способи людського буття не є історичною константою, то цілком можливе переформатування їхньої онтологічної ієрархії, що з усією необхідністю тягне за собою корелятивне віддзеркалення на рівні значущості форм суспільної свідомості. Не випадково останнім часом у науковій літературі все частіше доводиться мати справу з економічною, екологічною та іншими формами суспільної свідомості, які засвідчують переакцентування пріоритетів сучасного суспільного буття.

Попри високий рівень динаміки перегляду концептуальних положень зазначеної предметної сфери, дефініція суспільної свідомості М. Михальченка продовжує залишатися взірцем академічної бездоганності: «Це духовне утворення, котре відображає різні сторони і аспекти суспільного

Грица Ю.Ю., 2013

буття. В процесі пізнання воно може бути розчленоване на окремі – відносно самостійні – форми різних рівнів, кожна з яких характеризується певними особливостями, зумовленими специфікою об'єкта відображення, способом відображення, соціальною функцією в суспільному житті, а також формою зв'язку з базисом суспільства. Основні форми суспільної свідомості – політична, економічна, правова, моральна, художня, релігійна, філософська – включають в себе деякі часткові, які, в свою чергу, є формами суспільної свідомості другого порядку» [4, с. 15]. Найцінніший методологічний здобуток цього визначення – структуризація суцільного масиву суспільної свідомості за ієрархічними щаблями (форми суспільної свідомості першого та другого ґатунку). Це розв'язує одразу декілька теоретичних проблем, з якими дослідники постійно мали справу доти. Передовсім знімається обмеження з переліку канонізованих форм суспільної свідомості. Доцільність цього кроку зумовлена протиріччям між визнанням багатоманітності об'єктивного світу як передумови структуризації форм суспільної свідомості та не надто широким розмаїттям цих форм, канонізованих історичним матеріалізмом. Оскільки загнати всю багатоманітність предметно-духовної дійсності в прокрустове ложе семи форм суспільної свідомості без змістовних втрат та інтерпретаційного фальшування неможливо, то М. Михальченко слушно запропонував відійти від контрпродуктивної практики бути заручником догматичного схематизму, а натомість привести структуризацію форм суспільної свідомості у відповідність до багатоманітності об'єктивної дійсності як основного детермінативного фактора. Так виразних аргументаційних ознак набула доцільність ієрархізації масиву форм суспільної свідомості за щаблями суспільної значущості. Безперечно, зауважена ієрархізація має бути не догматичною в своїй постулативності, а динамічною – такою, що цілком і повністю підлягає принципіві розвитку, згідно з яким сутнісні зміни і переформатування суспільного буття мають знаходити адекватне і своєчасне віддзеркалення на рівні суспільної свідомості загалом та її форм зокрема.

Аналіз форм суспільної свідомості, а також розробка критеріїв їхнього розмежування мають істотне методологічне значення для дослідження суспільної свідомості конкретно-історичних соціумів. Критерії розмежування форм суспільної свідомості є комплексними – тобто існує сукупність основних (визначальних) ознак, які слугують критерієм структуризації суспільної свідомості за формами. Здебільшого виокремлюють чотири критеріальні ознаки. По-перше, форми суспільної свідомості розрізняються за предметом відображення. Наприклад, політична свідомість відображає відношення між соціальними прошарками, націями, державами тощо; в релігійній свідомості об'єктивна залежність людини від земних сил набуває форм залежності від сил неземних, надприродних, божественних. А от науку та філософію розрізнити за предметом відображення практично неможливо. Прийнято вважати, що наука має своїм предметом конкретні закони функціонування дійсності, натомість

Генеалогія історичної свідомості

предметом філософії є загальні закони буття та пізнання. Згідно з цією логікою, конкретні науки та філософія мають різні предмети пізнання, однак на підставі даного критерію неможливо визначити, чому вони є різними формами суспільної свідомості. Так ми приходимо до висновку, що предмет відображення є лише однією з ознак, яка розмежує форми суспільної свідомості. По-друге, розмежування форм суспільної свідомості здійснюється за формами відображення. Зокрема, наука віддзеркалює дійсність у формі понять, гіпотез, теорій та моделей; мистецтво – у вигляді художніх образів; для релігії визначальними є церковні догмати; для моралі – етичні почуття і норми, а також цінності та ідеали. Відмінності за формами відображення не підлягають сумніву, однак не завжди вдається провести їх чітке розмежування: наприклад, хоча політичній свідомості, як і в науковій, притаманні поняття і теорії, але нікому не спадає на думку відрекомендувати їх автентичними одна одній. За формами відображення також важко розмежувати філософію та науку, моральну та правову свідомість. Існують форми свідомості, які дуже подібні з точки зору форм відображення (наприклад, наука та філософія); іноді ж відмінності щодо форм відображення є надзвичайно рельєфними й принциповими (як у випадку науки та мистецтва). Сукупність зазначених факторів спонукає до висновку, що форма відображення також є лише однією з ознак, за якою відбувається розмежування форм суспільної свідомості. По-третє, розмежування форм суспільної свідомості здійснюється за особливостями розвитку. Це можна наочно простежити, порівнюючи розвиток науки та мистецтва: на рівні науки має місце очевидний прогрес пізнання; стосовно ж мистецтва такий фактор важко визнати основним критерієм еволюціонування – хоч накопичення і систематизація когнітивного масиву тут і відбувається, однак мистецтво оперує особливим типом знання, який сутнісно відрізняється від наукового. Для адекватного розуміння розвитку, перспектив і значущості мистецтва важливими є естетичні критерії, котрі для науки якщо й мають, то лише другорядне значення. Таким чином, для з'ясування логіки і закономірностей функціонування тієї чи іншої форми суспільної свідомості необхідно спочатку виявити її особливості, на підставі яких структуруватиметься специфічний для даної форми свідомості критерій розвитку. По-четверте, форми суспільної свідомості розрізняють також за соціальними функціями, які вони виконують. У даному разі пріоритетне значення мають практичні (функціональні) відмінності, оскільки саме вони з'ясовують своєрідність, сутнісні ознаки та інструментальний потенціал кожної форми суспільної свідомості. Наприклад, до переліку функцій науки належать пізнавальна та практична (наука як інструмент цілеспрямованих перетворень природи, суспільства і людини); мистецтво виконує пізнавальну, виховну, естетичну та ідеологічну функції; моральна свідомість формує етичний стрижень індивіда, є фактором внутрішньої регуляції поведінки і ставлення людини до світу і життя.

Важливою складовою свідомості є самосвідомість. Вона орієнтована

на аналіз, усвідомлення, цілісну оцінку людиною власних знань, думок, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, дій, моральних пріоритетів і преференцій. За допомогою самосвідомості людина реалізує ставлення до самої себе, здійснює власну самооцінку як мислячої істоти. Вона робить об'єктом пізнання саму себе і свою свідомість. Отже, людина – істота самооцінююча, яка саме завдяки цій характерній ознаці визначає і виокремлює себе із зовнішнього світу, шукає і знаходить своє місце в житті. Самосвідомість тісно пов'язана з рефлексією – принципом мислення, за допомогою якого індивід здійснює аналіз і усвідомлення власних форм діяльності. Термін «рефлексія» в широкому розумінні означає спрямовувати свідомість на самого себе. Формування суспільної свідомості тісно пов'язане з поняттями «історична свідомість» та «історичне пізнання», оскільки історичне минуле, моделюючи на собі найскладніші, інколи діалектично протилежні ситуації, постає можливістю творення особистістю своєї історичної і соціальної природи. Водночас збагнути перебіг історичної дійсності також неможливо поза суспільною свідомістю.

Історична свідомість відіграє в суспільстві роль, подібну до ролі пам'яті індивіда. Втративши пам'ять, індивід перестає ототожнювати себе із самим собою. Однак – на відміну від індивідуальної пам'яті – історична свідомість існує не як функція індивідуального розуму, не як продукт особистого життєвого досвіду, а як загальнозначуще знання, доступне й зрозуміле всім членам даної спільності. Воно забезпечує зв'язок поколінь, їх наступність, створює умови для спілкування і взаєморозуміння. Більше того, М. Барг вважає, що історична свідомість у всі часи, починаючи з моменту переходу людства до цивілізації, була структуруючим елементом культури: в кожному епоху воно віддзеркалювало панівні уявлення про світ і місце в ньому людини, про суспільство, розглянуте крізь призму простору і часу. Соціальна потреба, задоволенню якої слугує історичне пізнання, – це створення необхідних умов для культурного, соціально-етнічного самовизначення народу, для усвідомлення себе особливою цілісністю, котра змістовно, сутнісно, істотно відрізняється від інших етнічних спільнот. Генетично пов'язані між собою – історична свідомість та історичне пізнання, тим ні менше, слід розрізняти, оскільки вони не збігаються повністю. Варто детальніше зупинитися на осмисленні цього взаємозв'язку, оскільки він слугує світоглядно-методологічним ключем для подальшого дослідження природи історичного пізнання.

Обидва поняття «свідомість» та «пізнання» фіксують як відповідні процеси, так і їхні результати. У кожній предметно-практичній діяльності можна виокремити як предметно-інструментальну, так і пізнавальну діяльність. Результат пізнавальної діяльності становлять знання про об'єкти предметно-практичної діяльності. Ці знання включаються в загальну структуру свідомості разом із результатами інших видів когнітивної діяльності (емоційна діяльність, генерування етичних норм, художнє освоєння дійсності тощо). Причому, на ранніх етапах генезису суспільної свідомості межі між результатами різних видів діяльності настільки розмиті,

Генеалогія історичної свідомості

що тісно переплітаються один з одним. Однак пізнавальну діяльність і її результати слід виокремити із загальної суми свідомості, оскільки на певному етапі розвитку суспільства вона перетворюється в певному сенсі на самоціль. Пізнавальна діяльність, ставши надбанням обмеженої групи професійних учених і філософів, починає зворотний рух, роблячи вплив на процес, який призвів до її виникнення. Сам взаємозв'язок предметно-практичної та пізнавальної діяльності різко змінюється, як змінюються і акценти. Якщо у всіх видах предметно-практичної та пізнавальної діяльності пізнання підпорядковане деяким утилітарним цілям і оцінюється за критерієм, наскільки воно сприяє їх досягненню, то відокремлення пізнавальної діяльності та її відносна самостійність висуває на перший план пошуки істини, а предметно-практична діяльність розглядається лише як один з можливих засобів встановлення істини. Поява історичної свідомості пов'язана передовсім із періодом в історії людства, коли люди стали усвідомлено ховати померлих, тобто коли вони почали розуміти, що належать до єдиного ланцюжка поколінь, який функціонує за принципом спадкоємності. Вони відчували зв'язок з минулим. У цей період починають формуватися оціночні уявлення про предків. Історична свідомість закріплюється в обрядах, легендах і переказах. Аналіз історичної свідомості дозволяє виокремити докритичний, критичний та науково-критичний його типи. Кожна епоха суспільної думки має власну соціально, світоглядно та ідеологічно зумовлену структуру історичної свідомості. Історична свідомість – це специфічна форма суспільної свідомості, що відтворює зв'язок часів і спадкоємність історичного процесу. Вона утворює сукупність взаємопов'язаних елементів: знання історії, осмислення історичного досвіду і уроків, що з нього випливають, соціальне прогнозування (виходячи з розуміння сутності сучасного, інваріантності минулого і альтернативності майбутнього), усвідомлення історичної відповідальності за свою діяльність.

Структура історичної свідомості є складною і неоднорідною. Існуючі підходи до структурування історичної свідомості пов'язані з диференціацією його за типом суб'єкта носія на індивідуальне, групове, суспільне, а також із членуванням його різноманітного предметного змісту на так звані макроскладові (форми, рівні, предметні поля) та мікроскладові (світоглядні конструкти, елементний склад свідомості тощо). Історична свідомість в якості предмета пізнання є ідеальною логічною моделлю, що відображає кризь призму специфічних світоглядних пріоритетів дослідника процес функціонування і розвитку духовного досвіду. Історична свідомість – універсальна форма в структурі суспільної свідомості. Вона завжди соціально детермінована, його змістовна сторона і соціальні функції змінюються і збагачуються. Основними компонентами історичної свідомості як форми суспільної свідомості є: по-перше, усна та фіксована соціальна пам'ять, по-друге, ретроспективна реконструкція історичних фактів і приведення їх у систему, по-третє, усвідомлення законів історичного процесу, по-четверте, суспільно-історичне передбачення та соціальні проекти, плани перетворення суспільного буття. Істотною детермінантою і

Грица Ю.Ю., 2013

регулятивом становлення історичної свідомості завжди був фактор історичної справедливості, необхідності її забезпечення, відновлення тощо. Особливість перебігу сучасних глобалізаційних та етносоціальних процесів полягає в тому, що вони обумовлені дією великої кількості гетерогенних чинників: посиленням впливу, ролі й значення етнічної свідомості та самосвідомості, поширенням тенденцій автономізації, сепаратизму, екстремізму, поглибленням міжнаціональної напруги тощо. Будь-яка історична несправедливість, особливо вчасно не розв'язана, породжує наступну історичну несправедливість – і тоді йдеться вже про низку історичних кривд, із замкненого кола яких без збитків для етносоціальної самосвідомості суспільству вийти дуже складно.

Історичні несправедливості – це ґрунт, на якому проростають негативний націоналізм, радикалізм і екстремізм, набуваючи динамічного поширення в умовах відсутності історичної правди. У такі часи відбувається переосмислення, переписування історії, ролі народів, історичних особистостей і подій. Оцінки варіюються від помірних до крайніх. Здебільшого саме з історичними несправедливостями пов'язується більшість сучасних проблем. Приміром, у Туреччині латентний конфлікт між світським та релігійним факторами політичної влади обумовлені політичними реформами Кемаля Ататюрка, які значна частина населення вважає несправедливими. Зокрема, в 30-х роках ХХ століття кемалісти здійснили докорінні перетворення всіх сфер суспільного життя Туреччини. Втім, Україні є також на що нарікати: в 1667 році між Росією та Річчю Посполитою було укладено договір про призупинення воєнних дій і розділ України між двома державами, внаслідок чого Правобережна Україна відходила до Польщі, а Лівобережна залишалася під протекторатом Росії. Цією угодою московським царем в односторонньому порядку був денонсований Переяславський договір 1654 року. Колізії історичних несправедливостей притаманні навіть Священному Писанню. Варто пригадати особистість сподвижника Христа – Петра (справжнє ім'я – Симон), який посідає особливе місце серед апостолів: його іменем відкривається кожен перелік дванадцяти обраних учеників і саме про нього Ісус говорив: «Ти – Петро, і на цьому камені я створю церкву Мою, і ворота пекла не здолають її». Саме Петру були призначені ключі від небесного царства і саме його Христос відрекомендував пастирем над своїми вівцями. Як канонічні, так і апокрифічні Євангелія констатують, що Петро постійно засвідчував свою любов і вірність Христові, але після таємної вечері Христос передрік його трикратне відречення «в ту ніч, ще до того, як проспівася півень». Коли ж Христос був схоплений, то Петро не лише тричі відрікся від Учителя, а й клявся, що взагалі не знайомий з Ісусом. Щоправда, згодом були сльози і каяття, яких виявилось достатньо для того, щоб зберегти місце в топ-рейтингу християнської церкви.

У наш час метою маніпуляцій з історією є насамперед легітимація нових держав, виправдання курсу політико-господарських еліт, а також притлумлення комплексу меншовартості. Як правило, створення історичних

Генеалогія історичної свідомості

міфів супроводжується аргументом «відновлення історичної справедливості»: «На догоду державним ідеологіям перед історичною наукою ставлять три основні завдання. Перше – пошук найдавнішого коріння нації (краще в кордонах нинішньої держави, однак можна й за її межами). Друге – опис «золотого століття» на території країни, по можливості із прив'язкою до великих імперій, які якщо не своєю появою, то процвітанням були зобов'язані пращуром сучасних таджиків (узбеків, киргизів, казахів та туркменів). Нарешті, третя тема охоплює період становлення сучасної державності» [4, с. 12]. Висновки. Отже, історична свідомість – це не стільки знання минулого, скільки його розуміння і ціннісне сприйняття (статус, реноме). Вона має діалектичний характер і виявляє себе в реальному історичному процесі. Це специфічна форма суспільної свідомості, що відтворює і реалізує зв'язок часів і поколінь, спадкоємність в історичному процесі. Поява історичної свідомості пов'язана насамперед з періодом в історії людського суспільства, коли люди почали усвідомлено ховати померлих, коли збагнули, що є елементом, невід'ємною складовою частиною єдиного ланцюга поколінь, коли відчували зв'язок з минулим. У цей період починають формуватися оціночні уявлення про предків і минувшину як істотний детермінативний фактор сучасності. Історична свідомість закріплювалася в обрядах, що знайшло своє відображення в переказах, легендах і міфах.

Список використаних джерел:

1. Барг М.А. Эпохи и идеи: Становление историзма / М.А. Барг. – М. : Мысль, 1987. – 348 с.
2. Кимелев Ю.А. Философия истории. Системно-исторический очерк / Ю.А. Кимелев // Философия истории: Антология: Учеб. пособие для студентов гуманитарных вузов / Сост., ред. и вступ. ст. Ю.А. Кимелева. – М. : Аспект Пресс, 1995. – С. 3–19.
3. Коментарі. – 16.04.2010 р.
4. Михальченко Н.И. Марксистская политическая идеологии (in natura) / Н.И. Михальченко. – К.: Наукова думка, 1991. – 280 с.
5. Могильницкий Б.Г. Историческое познание и историческое сознание / Б.Г. Могильницкий // Историческая наука: Вопросы методологии / АОН при ЦК КПСС. – М. : Мысль, 1986. – С. 96–111.

6. Gannel J. In Search of the Political Object beyond Methodology and Transcendentalism. N.-Y.: Edwin Mellen Press, 1983. – 216 p.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Barg M.A. Epochs and ideas: Formation of historicism / M.A. Barg. – M. : Mysl, 1987. – 348 s.
2. Kimelev Yu.A. Philosophy of history. Systemic-historical sketch / Yu.A. Kimelev // Philosophy of history: Anthology: A textbook for students of humanities universities / Edited, red. and intro. by Yu.A. Kimelev. – M. : Aspect Press, 1995. – S. 3–19.
3. Comments. – 16.04.2010 r.
4. Mihalchenko N.I. Marxist political ideology (in natura) / N.I. Mihalchenko. – K.: Naukova dumka, 1991. – 280 s.
5. Mogilnitskiy B.G. Historical knowledge and historical consciousness / B.G. Mogilnitskiy // Historical science: Questions of methodology / AON pri TsK KPSS. – M. : Mysl, 1986. – S. 96–111.
6. Gannel J. In Search of the Political Object beyond Methodology and

Transcendentalism. N.-Y.: Edwin Mellen Press, 1983. – 216 p.

Ю.И.Грица (аспирант)

Институт высшего образования Национальной академии педагогических наук Украины, Киев

E-mail: gryzay@mail.ru

ГЕНЕАЛОГИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Историческому сознанию как составной части общественного сознания присущи генеалогические инварианты сознания вообще и общественного сознания в частности. Вместе с тем историческое сознание владеет некоторыми оригинальными особенностями и факторами становления. Важным и актуальным исследовательским заданием современной философии истории является понятийное разграничение исторического знания, познания, понимания и интерпретации. Ключевое значение обретает рассмотрение ценностного аспекта истории, коллизий объективной фактичности и субъективного значения.

Ключевые слова: сознание, общественное сознание, историческое сознание, теоретическое сознание, философия истории.

U. HRYTSA (graduate student)

Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine Kyiv

E-mail: gryzay@mail.ru

THE GENEALOGY OF THE HISTORICAL CONSCIOUSNESS

Historical consciousness as part of social consciousness has characteristics of both genealogical invariants of consciousness, in general, and social consciousness in particular. However, historical consciousness has a number of original features and factors of development. The important and urgent research problem of modern philosophy of history is the conceptual separation of historical knowledge, cognition, understanding and interpretation. The key importance belongs to the consideration of the aspects of history, conflicts of objective factuality and subjective values. Resolving the problem of conceptual distinction of history, historical consciousness, and the philosophy of history is an important philosophical and methodological task for objective historical knowledge and cognition. Justification of criterion markers for such conceptual distinction acquires features of actual research problems. The modern philosophical theory of the historical process requires expressiveness of its vocation. The hierarchy of research priorities is called to establish the meaning, purpose and goal-setting history. These aspects provide ideological and criteria transparency of historical events and processes. A unity of past, present and future is out of doubt. It is equally obvious that they have common continuity in the majority of aspects. However, at the level of interpretive possibilities, symmetry and proportionality is violated: the past is often interpreted from the standpoint of the present, and the present is evaluated from the perspective of the needs of the future. The historical evolution of nations and peoples is a complex and multi-aspect process. Some factors have transhistorical value, while others have a significant impact only in specific historical limits. To create a hierarchy of importance for these factors appears to be the important research goal of modern philosophy of history.

Keywords: consciousness, social awareness, historical consciousness, theoretical consciousness, philosophy of history.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.13р.

Прийнята до друку 01.11.13р.

Рецензент: к. філософ.н., доц. Богуславська О.Г.